

ks. Piotr Kroczek

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

OCENA REGULACJI PRAWNYCH USTANOWIONYCH PRZEZ KONFERENCJĘ EPISKOPATU POLSKI PO 1989 ROKU

Abstract

Evaluation of legal regulations drafted by the Polish Episcopal Conference after the year 1989. The article presents some regulations in particular canon law issued by the Episcopal Conference of Poland in reaction to the social changes that have taken place after a political and economic turning point in the year 1989. In the first part of the paper a short description of the Episcopal Conference is given. It serves to facilitate the subsequent evaluation of the acts issued by the Conference. The second part deals with one of the transformations in Polish society that is a new way of application and realization the right to association. Proper norming acts are analyzed. At the end of the second part some areas which require more regulations in canon law are mentioned. The very last part is dedicated to the recapitulation and conclusions. Summing up it can be said that the Episcopal Conference of Poland appropriately fulfills its duty by helping the faithful to cope with the hardships accompanying the changes in society.

Ocena regulacji prawnych ustanowionych przez Konferencję Episkopatu Polski po 1989 roku. Artykuł prezentuje niektóre regulacje prawne wprowadzone w ramach uprawnień do partykularnego prawa kanonicznego przez Konferencję Episkopatu Polski jako reakcję na socjologiczne zmiany, które zaszły po politycznym i ekonomicznym przewrocie w roku 1989.

W pierwszej części artykułu zawarto krótkie przedstawienie konferencji episkopatu oraz jej kompetencji ustawodawczych. Druga część dotyczy jednej ze zmian w transformacji polskiego społeczeństwa, czyli sposobu stosowania i realizacji prawa do stowarzyszania się. Stosowne akty normatywne zostały przeanalizowane. Pod koniec tej części zostały przedstawione również inne obszary życia, które wymagają regulacji przez prawo kanoniczne. Ostatnia część została poświęcona podsumowaniu i wnioskowi. Podsumowując, można powiedzieć, że Konferencja Episkopatu Polski właściwie wypełnia swoje obowiązki poprzez niesienie wiernym pomocy w zmaganiu się z trudnościami towarzyszącym zmianom w społeczeństwie.

Keywords prawo kanoniczne, Kościół katolicki, Polska, transformacja, 1989
 canon law, Catholic Church, Poland, transformation, 1989

1. WSTĘP

Transformacja systemowa Polski oraz innych krajów środkowej i wschodniej Europy zostały zapoczątkowane w latach 80. przez ruch społeczny związany ze związkiem zawodowym „Solidarność”¹. Dokonanie tych przemian było szczególnie trudnym zadaniem, wymagało bowiem przeprowadzenia kilku procesów jednocześnie².

1.1. PŁASZCZYZNY PRZEMIAN

Pierwszy z nich polegał na niemal całkowitej przebudowie systemu politycznego poprzez liberalizację i demokratyzację życia politycznego i obywatelskiego. Wybory parlamentarne, które odbyły się 4 czerwca 1989 roku, uważane są powszechnie za przełomowe w najnowszej historii Polski³. Drugi proces obejmował przemiany gospodarcze. Związany był z budową wolnego rynku i oparciem gospodarki na własności prywatnej. 1 stycznia 1990 roku wszedł w życie plan gospodarczy, który miał umożliwić przejście z gospodarki centralnie sterowanej do wolnorynkowej⁴. Kolejny proces to zmiany w społeczeństwie, które wymagały przeobrażania jego myślenia i zachowania. Polegał on na przejściu od mentalności człowieka określonego jako *homo sovieticus*⁵ do mentalności człowieka wolnego, który będzie w stanie stworzyć społeczeństwo obywatelskie, czyli charakteryzujące się aktywnością, zdolnością do samoorganizacji oraz osiągania wyznaczonych samodzielnie celów bez ingerencji ze strony władzy państwowej. Te trzy procesy, na których opiera się transformacja, są oczywiście wzajemnie powiązane i od siebie zależne.

1.2. ZMIANY W PRAWIE POLSKIM

Z wymienionych płaszczyzn przemian wynikają, a jednocześnie na zasadzie sprzężenia zwrotnego umożliwiają je zmiany w prawie obowiązującym w Polsce. Bardzo znaczącą zmianą była nowelizacja Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, tak zwana

¹ Wyjaśnienie genezy przemian w Polsce zob. np. T. G. Ash, *The Polish revolution. Solidarity 1980–82*, New York 1984, s. 3–40.

² F. Millard, *Polish politics and society. Routledge studies of societies in transition*, New York 1999, s. 3–6.

³ Szeroko o tym: P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 roku*, Warszawa 2012.

⁴ Zob. Ustawa z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej (Dz.U. Nr 41, poz. 324 z późn. zm.).

⁵ Por. A. Zinoviev, *Homo Sovieticus*, Boston 1985. Analizę tego zjawiska można znaleźć w książce: L. Suchanek, *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość. Gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Kraków 1999; zaś rozwinięcie tej idei na gruncie chrześcijańskim w pozycji: J. Tischner, *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków 1992.

Nowela grudniowa⁶, która zmieniła treść pierwszego rozdziału Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r.⁷. Inne znaczące zmiany w ustawodawstwie polskim i systemie prawa polskiego wpływające najmocniej na nakreślone płaszczyzny przemian to na przykład: 1) ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁸, 2) ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁹, 3) ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach¹⁰, 4) ustawa z dnia 28 lipca 1990 r. o partiach politycznych¹¹ czy zastępująca ją ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych¹², 5) Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w dniu 28 lipca 1993 r. i ratyfikowany 23 lutego 1998 r.¹³. Swoistym zwieńczeniem tych przemian była Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.¹⁴. W jej preambule dokonano symbolicznego potwierdzenia transformacji poprzez nazwanie naszego państwa „Trzecią Rzeczpospolitą”.

1.3. ROLA KOŚCIOŁA

W tym miejscu należy podkreślić, że Kościół nie tylko inspirował opisane przemiany, ale był od samego początku ich czynnym uczestnikiem¹⁵. Zmiany w społeczeństwie polskim przełożyły się na wzrost aktywności i samodzielności wiernych świeckich w strukturach kościelnych, a także poza nimi. Wierni jako członkowie Kościoła i jako obywatele państwa mogli tworzyć i rozwijać swoje inicjatywy, a także wyjść z nimi poza Kościół. Wszystko to zmieniło przestrzeń społeczną, w której działał Kościół, i stanowiło dla niego wielkie wyzwanie duszpasterskie zgodnie z przesłaniem mówiącym, że „człowiek jest i zawsze staje się «drogą» codzienności Kościoła”¹⁶.

Trzeba podkreślić, że owocem przemian w społeczeństwie było także podniesienie się kultury prawnej¹⁷. Zmieniła się postawa obywateli wobec prawa, polegająca na lepszym rozumieniu znaczenia jego instytucji i większym szacunku dla norm prawnych. Uświadomiło to również wiernym rolę i wagę prawa obowiązującego w Kościele¹⁸.

⁶ Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 75, poz. 444).

⁷ Tekst jednolity: Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36. Szerzej o tym zob. L. Garlicki, *Ku nowej konstytucji*, [w:] L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2007, s. 18.

⁸ Dz.U. Nr 29, poz. 154 z późn. zm.

⁹ Dz.U. Nr 29, poz. 155 z późn. zm. Szerzej na temat nowego ustawodawstwa w sprawach wyznaniowych zob. J. Osuchowski, *Stosunki wyznaniowe w Polsce na tle transformacji ustrojowej*, Warszawa 1996, s. 31n.

¹⁰ Dz.U. Nr 20, poz. 104 z późn. zm.

¹¹ Dz.U. Nr 54, poz. 312.

¹² Dz.U. Nr 98, poz. 604 z późn. zm.

¹³ Dz.U. Nr 51, poz. 318.

¹⁴ Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm. i sprost.

¹⁵ F. Millard, *Polish politics and society...*, dz. cyt., s. 124–142.

¹⁶ Joannes Paulus PP. II, Litterae apostolicae *Redemptor hominis* Iesus Christus est centrum universi et historiae, 4 III 1979, AAS 71 (1979), s. 257–324; wydanie w języku polskim: *Redemptor Hominis. Tekst i komentarz*, Kraków 1980.

¹⁷ Na temat pojęcia „kultura prawna” zob. np. K. Opalek, *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, Warszawa 1986, s. 273–296. Na temat pojęcia „polska kultura prawna” zob. R. Tokarczyk, *Współczesne kultury prawne*, Kraków 2003.

¹⁸ Zob. R. Sobański, *Prawo kanoniczne a kultura prawna*, „Prawo Kanoniczne” 35 (1992) nr 1–2, s. 15–33.

Powszechnie wiadomo, że prawo kanoniczne jest narzędziem Kościoła, które służy celowi, jakim jest realizacja zbawienia. Zbawienia rozumianego jako obiecana przyszłość, a także zbawienia realizującego się tu i teraz (por. OT¹⁹ 16). Prawo odgrywa więc w duszpasterskiej pracy Kościoła bardzo ważną rolę. Pamiętając o tym, biskupi polscy otoczyli duszpasterską troską i opieką wiernych, także poprzez swoją pracę o charakterze prawodawczym i regulacyjnym w ramach Konferencji Episkopatu Polski (KEP), stale mając na uwadze wskazówkę Jana Pawła II – „Kościół, ze względu na Chrystusa, jednoczy się z każdym człowiekiem i z uwagi na tę tajemnicę, która stanowi życie samego Kościoła, nie może pozostać niewrażliwy wobec tego wszystkiego, co służy dobru człowieka, podobnie jak nie może pozostać obojętnym wobec tego, co mu zagraża”²⁰.

1.4. KONFERENCJA EPISKOPATU

Zgodnie z tematem niniejszy artykuł ma objąć regulacje prawa kościelnego ustanowione w Polsce i dotyczące diecezji polskich. Ich twórcą jest KEP. Wypada przybliżyć tę instytucję.

Zgodnie z Kodeksem prawa kanonicznego z 1983 roku²¹ konferencja episkopatu²² to instytucja o charakterze stałym, której erygowania, znoszenia i dokonywania w niej zmian może dokonywać tylko najwyższa władza kościelna po wysłuchaniu zainteresowanych biskupów. KE jest zebraniem biskupów danego kraju lub określonego terytorium, wypełniających wspólnie pewne zadania o charakterze pasterskim²³. Działania muszą być przystosowane do bieżących okoliczności czasu i miejsca, a także przyjętego powszechnie sposobu apostołatu, z zachowaniem przepisów prawa kanonicznego (por. kan. 447, kan. 449 § 1). Poprzez analizę przepisów kodeksowych można dokładniej określić kompetencje KE. Należą do nich uprawnienia dotyczące decyzji i działania w zakresie formacji kapłańskiej, życia kapłańskiego oraz innych spraw związanych z duchowieństwem (kan. 237 § 2, kan. 242 § 1, kan. 284), posługi ołtarza i różnych funkcji liturgicznych (kan. 230, kan. 236), prawa związanego ze stowarzyszeniami wiernych (kan. 312 § 1 nr 2), postępowania związanych z kontaktami ze Stolicą Apostolską (kan. 364, § 1, kan. 377 § 1), spraw związanych z kościołami partykularnymi i prałaturami personalnymi (kan. 294, kan. 372 § 2), współpracy pomiędzy konferencjami episkopatu (kan. 459 § 1), przyznawania misji do nauczania w imieniu Kościoła, a także kompetencje do podejmowania decyzji w zakresie kościelnej misji uświęcania, nauczania i sądzenia (kan. 753, kan. 775 § 1, kan. 1421 § 1), w zakresie dóbr doczesnych (kan. 1262, kan. 1265 § 2, kan. 1274 § 2,

¹⁹ OT= Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Decretum Optatam totius de institutione sacerdotali*, 26.10.1965, AAS 58 (1966), s. 713–727; tekst łacińsko-polski, Sobór Watykański II, Dekret o formacji kapłańskiej *Optatam totius*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1986, s. 444–469.

²⁰ *Redemptor hominis*, III, 13.

²¹ *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, AAS 75 (1983), cz. II, s. 1–301; tekst łacińsko-polski: *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Poznań 1984 [dalej: KPK], 83.

²² Dalej jako KE.

²³ Analiza kolegialności w KE w kontekście *communio* Kościoła zob. A. Anton, *The theological „status” of episcopal conferences*, „The Jurist” (1988) 48, s. 192–212.

kan. 1277, kan. 1292 § 1, kan. 1297), współpracy z instytutami zakonnymi (kan. 708) oraz w zakresie procedury w innych sprawach kościelnych (kan. 1319 § 1)²⁴. Dodatkowo te ogólne zadania może uszczegóławiać prawo wewnętrzne KE, co w Polsce dokonane jest przez art. 2. Statutu KEP²⁵.

Zdaniem niektórych kanonistów lepiej jest mówić szeroko o normującej działalności KE niż wąsko o działalności prawodawczej. Wydawane bowiem przez KE dokumenty nie zawsze mają charakter prawny, choć zawsze wiążą zarówno wiernych świeckich, jak i duchowieństwo²⁶. Gdy chodzi o działalność ściśle prawodawczą, to KE może posłużyć się dekretami ogólnymi (zob. kan. 29), które może wydawać jedynie w tych sprawach, w których przewiduje to prawo powszechne albo określa szczególne polecenie Stolicy Apostolskiej. Polecenie to może być wydane z własnej inicjatywy władzy kościelnej lub na prośbę samej konferencji²⁷. Inne formy omawianej działalności to ogólne dekrety wykonawcze (zob. kan. 31), instrukcje (zob. kan. 34), statuty (zob. kan. 94). Z kolei działalność normująca życie wiernych to działalność KE, która może mieć formę komunikatów czy listów pasterskich.

Podkreślić należy, że w warunkach polskich działalność normująca KEP ma dla katolików w naszym kraju największe znaczenie. Najważniejsze obszary życia religijnego wiernych są bowiem kształtowane przez dokumenty wydane przez KEP. Prawodawstwo diecezjalne jest zazwyczaj jedynie adaptacją tych regulacji do miejscowych warunków.

2. PRZEMIANY SPOŁECZNE A REGULACJE PRAWNE

Wśród licznych przemian dokonujących się w społeczeństwie polskim warto omówić możliwość szerszego realizowania prawa do stowarzyszania się. Jest to bowiem zmiana, której dotyczą unormowania pochodzące od prawodawcy zarówno świeckiego, jak i kościelnego. Na tym przykładzie można wyraźnie zobaczyć, jak te systemy prawa mogą efektywnie współpracować²⁸.

²⁴ Por. J. Listl, *Die Bischofskonferenzen*, [w:] *Handbuch des Katholischen Kirchenrechts*, hg. von J. Listl, H. Schmitz, Regensburg 1999², s. 408–411.

²⁵ *Statut Konferencji Episkopatu Polski* uchwalony został przez biskupów diecezjalnych na posiedzeniu w Warszawie 22 lutego 1995 roku; zatwierdzony przez Stolicę Apostolską 20 listopada 1995 roku dekretem Kongregacji ds. Biskupów; wszedł w życie 23 kwietnia 1996 roku; wydany w Tarnowie w roku 2009 lub http://episkopat.pl/episkopat/statut/4463.1,Statut_Konferencji_Episkopatu_Polski.html (14.05.2014).

²⁶ T. J. Green, *The normative role of episcopal conferences in the 1983 Code*, [w:] *Episcopal conferences: historical, canonical & theological studies*, ed. T. J. Reese, Washington 1989, s. 32, przyp. 6.

²⁷ Zob. np. F. Morrissey, *Decisions of the episcopal conferences in implementing the new law*, „*Studia Canonica*” 20 (1986), s. 105–122; D. Murray, *The legislative authority of the episcopal conference*, „*Studia Canonica*” 20 (1986), s. 33–48; J. Provost, *Title II: groupings of particular churches*, [w:] *The Code of Canon Law: a text and commentary*, ed. J. Coriden, T. Green, D. Heintschel, New York 1985, s. 368–373; W. Góralski, *Władza ustawodawcza Konferencji Episkopatu według Kodeksu Prawa kanonicznego z 1983 r.*, „*Prawo Kanoniczne*” 32 (1989) nr 1–2, s. 45–57.

²⁸ Zob. szeroko o tym: P. Kroczyk, *Prawo do stowarzyszania się w prawie kościelnym i polskim*, [w:] *Akcja Katolicka. Wprowadzenie kandydatów w podstawowe zagadnienia*, red. T. Borutka, Bielsko-Biała–Kraków 2007, s. 49–69.

2.1. PRAWO DO STOWARZYSZANIA SIĘ

Bez wątpienia prawo do stowarzyszania się jest jednym z podstawowych praw człowieka, którego realizowania żadna władza ani kościelna, ani świecka nie może odmówić²⁹. Realizacja tego prawa stała się przedmiotem zainteresowania obywateli szczególnie po 1989 roku, kiedy to weszła w życie ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach³⁰. Przyniosła ona dużą swobodę w organizowaniu się Polaków. Pozwoliło to także wiernym Kościoła na szerszy udział w życiu społecznym, a przez to na wypełnianie swej apostołskiej misji (por. kan. 211)³¹.

W kontekście realizacji omawianego prawa przez wiernych należy zauważyć, że – oczywiście poza konstytucją, która w art. 58 ust. 1 stanowi, że „każdemu zapewnia się wolność zrzeszania się” – aktem wyższego rzędu gwarantującym wiernym Kościoła opisywane prawo jest konkordat. W art. 19 Rzeczpospolita Polska uznała prawo wiernych Kościoła do zrzeszania się „zgodnie z prawem kanonicznym i w celach określonych w tym prawie”. Podobne brzmienie ma art. 33 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Prawo do stowarzyszania się realizowane jest przez katolików w Polsce w ramach działalności organizacji kościelnych i katolickich. Pokazanie najważniejszych różnic między nimi jest pomocne dla przedstawienia sposobów, na jakie mogą one zmierzać do uzyskania osobowości prawnej, a to z kolei stanowi sposobność do ukazania prawodawczej działalności Kościoła w naszym kraju.

Organizacje kościelne w rozumieniu art. 34 wspomnianej ustawy są to związki zrzeszające osoby należące do Kościoła oraz: 1) erygowane najczęściej przez biskupa diecezjalnego, a w odniesieniu do organizacji o zasięgu ponaddiecezjalnym – przez KEP; 2) założone przez wiernych z udziałem proboszcza, rektora kościoła lub przełożonego zakonnego za zezwoleniem kompetentnej władzy kościelnej. Organizacje te mają na celu w szczególności działalność na rzecz formacji religijnej, kultu publicznego i nauki katolickiej. Przekładając przytoczone zapisy z prawa świeckiego na język kanoniczny, można powiedzieć, że jest w nich zasadniczo mowa o stowarzyszeniach publicznych (por. kan. 312–320).

Według art. 34 ust. 3 takie organizacje kościelne mogą uzyskać osobowość prawną w drodze rozporządzenia Ministra-Kierownika Urzędu do Spraw Wyznań, o czym mówi art. 10 cytowanej ustawy. Podstawą takiego rozwiązania jest art. 4 ust. 3 Konkordatu, który stwierdza, że „inne instytucje kościelne mogą na wniosek władzy kościelnej uzyskać osobowość prawną na podstawie prawa polskiego”. Szczegółowa procedura zmierzająca do uznania osobowości prawnej przedstawiona została w *Instrukcji Episkopatu Polski dotyczącej zakresu i sposobu uzyskania osobowości prawnej przez instytucje kościelne na podstawie prawa polskiego* z dnia 15 czerwca 2000 roku³².

Inaczej rozwiązana została sprawa organizacji katolickich. W rozumieniu ustawy o stosunku państwa do Kościoła katolickiego są to te stowarzyszenia, które zostały założone za aprobatą władzy kościelnej (art. 35). Organizacje katolickie mogą mieć na celu w szczególności: zgodną z nauką Kościoła działalność społeczno-kulturalną,

²⁹ J. Krukowski, *Prawo chrześcijan do stowarzyszania się i możliwości jego realizacji w prawie kanonicznym i polskim*, [w:] *Kościół i prawo*, t. 9, red. J. Krukowski, F. Mazurek, F. Lempa, Lublin 1991, s. 193.

³⁰ Dz.U. Nr 20, poz. 104 z późn. zm.

³¹ Por. Z. Szypliński, *Prawo o stowarzyszeniach*, Poznań 1997, s. 16.

³² „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 5 (2000) nr 2, s. 41–50.

oświatowo-wychowawczą i charytatywno-opiekuńczą. Do zrzeszeń katolickich stosuje się przepisy prawa o stowarzyszeniach, z tym że m.in. 1) władzy kościelnej przysługuje prawo cofnięcia aprobaty, 2) władza kościelna może wystąpić do sądu z wnioskiem o rozwiązanie stowarzyszenia, co wymaga jednak uzgodnienia w Komisji Wspólnej. Jasne jest więc, że można sprowadzić te organizacje do stowarzyszeń prywatnych w rozumieniu KPK 83 (por. kan. 321–326). Przywoływana wcześniej *Instrukcja Episkopatu* w pkt. 14 normuje, iż prywatne stowarzyszenia kościelne mogą uzyskiwać osobowość prawną na zasadach określonych w ustawie Prawo o stowarzyszeniach, czyli poprzez rejestrację sądową (art. 12–15).

W tym miejscu należy przytoczyć treść pisma z tytułuwanego: *Pro memoria Rady Prawnej KEP w sprawie możliwości uzyskiwania osobowości prawnej na podstawie art. 4 ust. 3 Konkordatu*³³. Dokument ten ogłoszony 11 marca 2003 roku nie wprowadza nowych regulacji. Przypomina on tylko, że przepis art. 10 Ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej po wejściu w życie Konkordatu winien być rozumiany w świetle art. 4 ust. 3 Konkordatu. Oznacza to, że możliwość uzyskania osobowości prawnej przez instytucje kościelne w trybie art. 10 ustawy odnosi się wyłącznie do kościelnych stowarzyszeń publicznych lub innych publicznych kościelnych osób prawnych, a te, w myśl przepisów prawa kanonicznego, są ustanawiane przez kompetentną władzę kościelną, aby wykonywały w imieniu Kościoła w oznaczonym dla nich zakresie, zgodnie z przepisami prawa i statutów, własne zadania zlecone im dla publicznego dobra (por. kan. 116 § 1). Trzeba pamiętać, że zgodnie z kan. 114 publiczne osoby prawne realizują cele odpowiadające misji Kościoła, a więc dzieła pobożności, apostołatu lub miłości duchowej czy materialnej. Oznacza to, że nie można nadawać publicznej osobowości kanonicznej instytucjom, których cele należą do aktywności biznesowej, komercyjnej. Wszelkie tego typu instytucje – także jeśli ich celem jest pośrednie wspieranie celów, o których była mowa – winny przybierać formy prawne przewidziane prawem polskim, czyli jak analogiczne instytucje prywatne, przykładowo spółki cywilne z ograniczoną odpowiedzialnością.

Pouczająca jest także *Uwaga* mieszcząca się na końcu dokumentu *Pro memoria*. Mówi ona, iż zakładanie stowarzyszeń prywatnych czy fundacji odbywa się wprawdzie na podstawie przepisów prawa polskiego, lecz nie zwalnia to kościelnych osób prawnych oraz prywatnych osób duchownych czy zakonnych z obowiązku przestrzegania prawa kanonicznego powszechnego czy partykularnego, czyli przykładowo uchwał synodalnych czy konstytucji zakonnych.

Sumując, można powiedzieć, że w przepisach kościelnych widać chęć wykorzystania tego wielkiego potencjału, jaki drzemie w stowarzyszeniach, szczególnie zrzeszających wiernych świeckich. Opublikowanie przez KEP *Pro memoria* jest prawdopodobnie odpowiedzią na pojawiające się nieprawidłowości. Trudno to jednak z pewnością stwierdzić, bowiem w tym dokumencie nie podano żadnych motywów jego przedstawienia. Biorąc pod uwagę zakres i charakter unormowań przedstawionych przez KEP, można niestety odnieść wrażenie, że brakuje w nich dokumentu, który jasno i konkretnie ukazywałby w jakimś horyzoncie czasowym cele organizacji, do których należą wierni. Mogłoby to działać mobilizująco na katolików i przyczynić się do jeszcze większego wzrostu liczby i efektywności działania stowarzyszeń w Polsce.

³³ Dokument dostępny pod adresem: <http://www.kuria.lomza.pl/index.php?wiad=418> (17.03.2014).

2.2. MAŁO UREGULOWANE PRZEMIANY SPOŁECZNE

W drugim punkcie tej części artykułu zostaną wskazane przemiany w społeczeństwie, w których wierni nie zostali wsparci przez KEP regulacją prawną lub nie była ona na odpowiednim poziomie.

Bez wątpienia dużym problem jest emigracja Polaków, głównie do innych krajów Unii Europejskiej³⁴. Potrzebne są unormowania w zakresie opieki duszpasterskiej, trybu załatwiania formalności przed przyjęciem sakramentów i wydawania stosownych w tym zakresie dokumentów kościelnych, takich jak zaświadczenie o ukończeniu kursu katechezy przedmałżeńskiej (zob. kan. 1063 nr 2, kan. 1067)³⁵ czy zaświadczenie o możliwości bycia chrześnym (kan. 874 § 1 nr 1)³⁶.

Sprawą, która wymaga nowego uregulowania, jest kwestia przygotowania do zawierania małżeństwa. Obowiązująca w tym zakresie Instrukcja została uchwalona 1986 roku. Warunki społeczne, kulturowe, prawne i ekonomiczne uległy od tamtego czasu głębokim zmianom. W związku z tym regulacje powstałe przed niemal 30 laty nie są już przydatnym narzędziem dla duszpasterzy. Jest przeciw zasadą dobrego prawodawstwa praktyka zawarta w maksymie *ius sequitur vitam*. W omawianej kwestii życie zbyt mocno odstaje od formalnie obowiązujących przepisów³⁷.

Inny problem społeczny to coraz częstsze występowanie z Kościoła – najczęściej przybierające formę przestępstwa apostazji (zob. kan. 751). Konferencja Episkopatu Polski 29 września 2008 roku wydała *Zasady postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła*³⁸. Motywem jej działania było ułatwienie jednolitego stosowania wskazań z listu okólnego zatytułowanego *Actus formalis defectionis ab Ecclesia Catholica*, wydanego 13 marca 2006 roku przez Papieską Radę do spraw Tekstów Prawnych³⁹.

Wprawdzie, jak się wydaje, po derogacji dokonanej listem apostolskim motu proprio *Omnium in mentem* Benedykta XVI⁴⁰ części przepisów KPK 1983 z kan. 1117, kan. 1086 § 1 i kan. 1124 „formalne wystąpienie z Kościoła” nie jest już możliwe, jednak określona forma prawna wystąpienia *de facto* powinna być uregulowana⁴¹.

³⁴ Zob. szczegółowe dane w: „Rocznik Demograficzny” 2013, s. 471–474.

³⁵ Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w kościele katolickim*, 5.09.1986, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 1 (1998) nr 1, s. 85–137, art. 15.

³⁶ Por. Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja duszpasterska Episkopatu o udzielaniu sakramentu chrztu świętego dzieciom z 1975 roku*, <http://www.kkbids.episkopat.pl/?id=240>, art. 5 (17.03.2014).

³⁷ Zob. P. Kroczek, *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Pi-kuła, Kraków 2010, s. 331–344.

³⁸ „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 14 (2008), s. 89–91.

³⁹ Prot. N. 10279/2006. Dokument dostępny w internecie pod adresem: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/intrptxt/documents/rc_pc_intrptxt_doc_20060313_actus-formalis_en.html. (17.03.2014).

⁴⁰ Benedictus PP. XVI, *Litterae apostolicae motu proprio Omnium in mentem quaedam in Codice Iuris Canonici immutantur*, 26.10.2009, AAS 102 (2010), p. 9: „Auferenda proinde decernimus in eodem Codice verba: «neque actu formali ab ea defecerit» canonis 1117, «nec actu formali ab ea defecerit» canonis 1086 § 1, et «quaeque nec ab ea actu formali defecerit» canonis 1124”.

⁴¹ Odmienny pogląd reprezentuje ks. A. Maćkowski, sekretarz Rady Prawnej KEP. W informacji z dnia 13.02.2012 przekazanej KAI zatytułowanej *Dokument KEP wciąż obowiązuje*, [w:] <http://ekai.pl/wydarzenia/komentarze/x50312/dokument-kep-wciaz-obowiazuje/?print=1> (12.02.2014) wyraził on opinię, „że wydanie przez Benedykta XVI motu proprio *Omnium in mentem* z dnia 26 października 2009 r. nie zmienia faktu, że istnieje w Kościele katolickim jako jedna z form apostazji instytucja nazywana aktem formalnym

Wymieniony polski dokument, choć realizuje postawiony mu cel, nie zawiera pewnych ważnych wskazań. Na przykład zabrakło w nim odniesienia do prawa polskiego, tak aby umocnić unormowania wewnętrzne Kościoła, opierając je o zapisy prawa polskiego dotyczące należnej Kościołowi wolności w zakresie ustanawiania swoich spraw⁴².

Gdyby dokument ten zawierał takie odniesienie, być może nie narażono by się na zarzut, iż ustalenia biskupów w sprawie apostazji naruszają konstytucyjne prawo obywatela Rzeczypospolitej Polskiej do wolności religijnej (por. art. 53 ust. 1 Konstytucji). Takie oskarżenie *implicite* zawarte jest w decyzji Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych⁴³ z 17 stycznia 2014 roku⁴⁴. Organ ten stwierdził, że w kwestiach, które nie zostały mocą aktów prawnych przekazane kościołom lub związkom wyznaniowym do ich wyłącznego decydowania, zastosowanie znajdą przepisy prawa powszechnie obowiązującego. Wystąpienie z Kościoła jest jego sprawą wewnętrzną, o ile nie dotyka uprawnień lub obowiązków danego podmiotu o charakterze zewnętrznym, gwarantowanych przepisami powszechnie obowiązującego prawa. W tezie decyzji czytamy, że „z uwagi na to, że sprawa dotyczy ochrony danych osobowych oraz wolności sumienia i wyznania, mamy w niej do czynienia z podstawowymi prawami obywatela, ułożonymi w sferze prawa powszechnego. W konsekwencji sprawa ta musi zostać oceniona na gruncie przepisów powszechnie obowiązujących, tj. Konstytucji RP i ustaw”. W związku z powyższym GIODO nakazał „Proboszczowi Parafii Rzymskokatolickiej pw. [...] z siedzibą w [...] przywrócenie stanu zgodnego z prawem poprzez uaktualnienie danych osobowych Pana B. R. zam. w [...] polegające na naniesieniu w księdze chrztów adnotacji o treści zgodnej z żądaniem Pana B. R. zawartym w jego «oświadczeniu woli» z dnia [...] kwietnia 2013 r.”⁴⁵. Brak odpowiedniej regulacji w tej materii prowadzi do sytuacji, w której autonomia Kościoła zagwarantowana w art. 1 Konkordatu jest uszczuplona. Organ państwowy bowiem nakazuje organowi kościelnemu określone zachowanie, którego konsekwencje prawne i faktyczne należy umieścić ściśle w optyce działalności Kościoła. Taka decyzja GIODO jest skutkiem licznych orzeczeń Naczelnego Sądu Administracyjnego⁴⁶.

wystąpienia z Kościoła katolickiego. Czym ona jest, określa dokument o randze dekretu ogólnego Papieskiej Rady ds. Tekstów Prawnych *Actus formalis defectionis ab Ecclesia catholica*, ogłoszony po zatwierdzeniu (*recognitio*) przez Papieża Benedykta XVI w dniu 13 marca 2006 r. Co więcej, dokument ten posiada charakter interpretacji autentycznej tej właśnie instytucji kanonicznej, co oznacza, że obowiązuje ona wszystkich wiernych.”

⁴² Na forum Rady Prawnej KEP trwały prace nad rewizją dokumentu *Zasady postępowania w sprawie formalnego aktu wystąpienia z Kościoła*. Zapowiadano także poddanie go dyskusji przez zebranie plenarne KEP, zob. informacja podana przez ks. A. Maćkowskiego, sekretarza Rady Prawnej KEP dla KAI z dnia 13.02.2012, *Dokument KEP wciąż obowiązuje*, <http://ekai.pl/wydarzenia/komentarze/x50312/dokument-kep-wciaz-obowiazuje/?print=1> (12.02.2014).

⁴³ Dalej: GIODO.

⁴⁴ Sygnatura DOLiS/DEC-23/14, Legalis.

⁴⁵ Decyzja Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych z dnia 17 stycznia 2014 r. Sygnatura DOLiS/DEC-23/14, Legalis.

⁴⁶ Zob. wyroki Naczelnego Sądu Administracyjnego [dalej: NSA] z dnia 18 października 2013 r. (I OSK 129/13), Legalis: 743773, z dnia 18 października 2013 r. (I OSK 1487/12), Legalis: 743772; z dnia 24 października 2013 r. (I OSK 1828/12), Legalis: 806801 i z 24 października 2013 r. (I OSK 1372/12), Legalis: 815989, niepublikowane.

PODSUMOWANIE

Podsumowując aktywność normatywną KEP, będącą reakcją na przemiany społeczne w Polsce po 1989 roku, należy powiedzieć, że nie wyczerpuje ona wszystkich swoich możliwości ani pod względem zakresu działalności, ani posiadanych instrumentów w postaci różnych typów dokumentów, jakie przewiduje prawo powszechne Kościoła czy Statut KEP. Niestety można uczynić zarzut odnośnie do niewystarczającej jakości stanowionego prawa, co skutkuje niską efektywnością obowiązujących norm, a nawet brakiem jasności odnośnie do obowiązywalności czy zakresu obowiązywania norm⁴⁷.

Trzeba także zauważyć, że są obszary, w których KEP nie podejmuje prawie żadnych działań. Pominięte są na przykład sprawy związane z dobrami doczesnymi Kościoła. Choć KPK 1983 w księdze V daje KE spore uprawnienia do regulowania tej materii (zob. np. kan. 1262, kan. 1265 § 2, kan. 1274 § 2, kan. 1277, kan. 1292 § 1, kan. 1297). W Polsce, pomimo tak daleko posuniętych zmian z zakresie prawa własności i sposobów zarządzania majątkiem, nie ma jeszcze odpowiednich wskazówek czy dyrektyw dla zarządców kościelnych dóbr doczesnych, rad ekonomicznych diecezjalnych czy parafialnych. Brakuje także jasnego określenia reprezentacji kościelnych osób prawnych, zakresu ich kompetencji i ich odpowiedzialności za podejmowane czynności prawne w obrocie majątkiem. Opinie doktryny⁴⁸ i orzecznictwo Sądu Najwyższego⁴⁹ są na to pośrednim dowodem.

Od razu trzeba jednak zaznaczyć, że takie zachowanie prawodawcy, czyli KEP, niekoniecznie trzeba uznać za błąd czy zaniedbanie. Należy pamiętać o tym, że dla wspólnoty nie tylko działanie prawodawcy ma znaczenie, ale także jego zaniechania. Być może biskupi doszli do przekonania, że stanowienie norm nie jest właściwym środkiem oddziaływania na społeczność i że powstrzymanie się od wyrażania swojej woli będzie decyzją celową i racjonalną⁵⁰. Być może poprzez brak działań chcą oni wyrazić swoje oczekiwanie, aby sama wspólnota wiernych lub prawodawcy w poszczególnych diecezjach znaleźli rozwiązania prawne poprzez swoją praktykę życia lub samodzielną działalność prawotwórczą biskupów diecezjalnych, czy to samodzielną⁵¹, czy też wykonywaną przez nich na synodach diecezjalnych⁵².

⁴⁷ O warunkach skutecznego oddziaływania prawa na regulowaną rzeczywistość zob. P. Kroczek, *Kiedy prawo kanoniczne jest efektywne?*, „Annales Canonici” 2 (2006), s. 163–177.

⁴⁸ Zob. np. P. Stanisz, *Proboszcz jako reprezentant parafii rzymskokatolickiej w stosunkach majątkowych*, [w:] *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych: pamiętnik VII Zjazdu Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego*, Gniezno, 11–12 września 2010, red. K. Krasowski i in., Poznań 2010, s. 191–224; M. Strzała, *Skuteczność norm prawa kanonicznego w zakresie reprezentacji kościelnych osób prawnych w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, [w:] *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych...*, dz. cyt., s. 211–232; G. Radecki, *Organy osób prawnych Kościoła katolickiego w Polsce (na styku prawa kanonicznego i prawa cywilnego)*, „Rejent” 2003, nr 7–8, s. 127–155.

⁴⁹ Zob. np. wyrok Sądu Najwyższego [dalej: SN] z 24 marca 2004 (IV CK 108/03), Legalis: 67840; uchwała SN z dnia 19 grudnia 2008 r., (III CZP 122/08), Legalis: 112754; postanowienie SN–Izba Cywilna z dnia 12 stycznia 2011 r. (I CSK 182/10), Legalis: 309866; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie – VI Wydział Cywilny z dnia 5 kwietnia 2011 r. VI ACa 884/10, Legalis: 393886.

⁵⁰ Por. S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Poznań 1997, s. 134–135.

⁵¹ Przykładowo zob. *Zarządzenia posynodalne Biskupa Kieleckiego*, red. D. Gącik, Kielce 2002.

⁵² Wiele diecezji przeprowadziło swoje synody po 1989 roku, np. archidiecezja białostocka zakończyła synod w 2000 roku, diecezja kaliska w roku 2009, archidiecezja gnieźnieńska w 2000, archidiecezja gdańska w 2001, archidiecezja warszawska w 2003, diecezja łomżyńska w 2005, diecezja łowicka w 1999, diecezja

Na koniec trzeba podkreślić, że Kościół w Polsce poprzez swoją działalność ściśle prawodawczą i szeroką normotwórczą stara się odpowiadać na wyzwania, jakie niosą zmiany w społeczeństwie rozpoczęte po 1989 roku i ciągle się dokonujące. Biskupi polscy podejmują wiele zagadnień ze świadomością, że mają prawo do zabrania głosu. Kościołowi bowiem przysługuje prawo głoszenia zasad moralnych w odniesieniu do porządku społecznego oraz wypowiedzania oceny o wszystkich sprawach ludzkich, na ile wymagają tego fundamentalne prawa osoby ludzkiej i zbawienie człowieka. (por. kan. 747 § 2). Milczenie byłoby zaniedbaniem niezwykle ważnego pasterskiego obowiązku⁵³.

LITERATURA

- Anton A., *The theological „status” of episcopal conferences*, „The Jurist” (1988) 48, s. 192–212.
- Ash T. G., *The Polish revolution. Solidarity 1980–82*, New York 1984.
- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, AAS 75 (1983), cz. 2, s. 1–301; tekst łacińsko-polski: *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Poznań 1984.
- Codogni P., *Wybory czerwcowe 1989 roku*, Warszawa 2012.
- Decyzja Generalnego Inspektora Ochrony Danych Osobowych z dnia 17 stycznia 2014 r. Sygnatura DOLiS/DEC-23/14, Legalis 815989.
- Episcopal conferences: historical, canonical & theological studies*, ed. T. J. Reese, Washington 1989.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne*, Warszawa 2007.
- „Rocznik Demograficzny” 2013.
- Góralski W., *Władza ustawodawcza Konferencji Episkopatu według Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r.*, „Prawo Kanoniczne” 32 (1989) nr 1–2, s. 45–57.
- Handbuch des Katholischen Kirchenrechts*, hg. von J. Listl, H. Schmitz, Regensburg 1999.
- Joannes Paulus PP. II, *Litterae apostolicae Redemptor hominis Iesus Christus est centrum universi et historiae*, 4.03.1979, AAS 71 (1979), s. 257–324; w języku polskim: *Redemptor Hominis. Tekst i komentarz*, Kraków 1980.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja duszpasterska Episkopatu o udzielaniu sakramentu chrztu świętego dzieciom*, 1975 r., [w:] <http://www.kkbids.episkopat.pl/?id=240> (23.05.2014).
- Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja Episkopatu Polski o przygotowaniu do zawarcia małżeństwa w kościele katolickim*, 5.09.1986, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 1 (1998) nr 1, s. 85–137.
- Konferencja Episkopatu Polski, *Instrukcja dotycząca zakresu i sposobu uzyskania osobowości prawnej przez instytucje kościelne na podstawie prawa polskiego*, „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 5 (2000) nr 2, s. 41–50.
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską podpisany w dniu 28 lipca 1993 r. i ratyfikowany 23 lutego 1998 r. (Dz.U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 (tekst jednolity: Dz.U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36).
- Kroczek P., *Kiedy prawo kanoniczne jest efektywne?*, „Annales Canonici” 2 (2006), s. 163–177.

opolska w 2005, diecezja pelplińska w 2001, diecezja rzeszowska w 2004, diecezja zamojsko-lubaczowska 2001, diecezja etcka w 1999, diecezja legnicka w 2013 roku.

⁵³ Por. Leon XIII, PP., *Litterae encyclicae Rerum novarum*, [w:] *Leonis XIII P.M. Acta*, t. XI, Romae 1892, s. 105 (nr 13).

- Kroczek P., *Prawo do stowarzyszania się w prawie kościelnym i polskim*, [w:] *Akcja Katolicka. Wprowadzenie kandydatów w podstawowe zagadnienia*, red. T. Borutka, Bielsko-Biała–Kraków 2007, s. 49–69.
- Krukowski J., *Prawo chrześcijan do stowarzyszania się i możliwości jego realizacji w prawie kanonicznym i polskim*, [w:] *Kościół i prawo*, t. 9, red. J. Krukowski, F. Mazurek, F. Lempa, Lublin 1991, s. 191–210.
- Leon XIII, PP., *Litterae encyclicae Rerum novarum*, [w:] *Leonis XIII P.M. Acta*, t. XI, Romae 1892, s. 97–144.
- Millard F., *Polish politics and society. Routledge studies of societies in transition*, New York 1999, s. 3–6.
- Morrissey F., *Decisions of the episcopal conferences in implementing the new law*, „*Studia Canonica*” (1986) 20, s. 105–122.
- Murray D., *The legislative authority of the episcopal conference*, „*Studia Canonica*” (1986) 20, s. 33–48.
- Opalek K., *Zagadnienia teorii prawa i teorii polityki*, Warszawa 1986.
- Osuchowski J., *Stosunki wyznaniowe w Polsce na tle transformacji ustrojowej*, Warszawa 1996.
- Postanowienie SN – Izba Cywilna z dnia 12 stycznia 2011 r. (I CSK 182/10), *Legalis*: 309866.
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie – VI Wydział Cywilny z dnia 5 kwietnia 2011 r. VI ACa 884/10, *Legalis*: 393886.
- Radecki G., *Organy osób prawnych Kościoła katolickiego w Polsce (na styku prawa kanonicznego i prawa cywilnego)*, „*Rejent*” (2003) nr 7–8, s. 127–155.
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Decretum Optatum totius de institutione sacerdotali*, 26.10.1965, *AAS* (1966) 58, s. 713–727; tekst łacińsko-polski, Sobór Watykański II, Dekret o formacji kapłańskiej *Optatum totius*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 1986, s. 444–469.
- Sobański R., *Prawo kanoniczne a kultura prawna*, „*Prawo Kanoniczne*” 35 (1992) nr 1–2, s. 15–33.
- Stanisz P., *Proboszcz jako reprezentant parafii rzymskokatolickiej w stosunkach majątkowych*, [w:] *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych: pamiętnik VII Zjazdu Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego, Gniezno, 11–12 września 2010*, red. K. Krasowski i in., Poznań 2010, s. 191–224.
- Statut Konferencji Episkopatu*, Tarnów 2009.
- Strzała M., *Skuteczność norm prawa kanonicznego w zakresie reprezentacji kościelnych osób prawnych w orzecznictwie Sądu Najwyższego*, [w:] *Prawo państwowe a prawo wewnętrzne związków wyznaniowych: pamiętnik VII Zjazdu Katedr i Wykładowców Prawa Wyznaniowego, Gniezno, 11–12 września 2010*, red. K. Krasowski i in., Poznań 2010, s. 211–232.
- Suchanek L., *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość. Gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Kraków 1999.
- Szypuliński Z., *Prawo o stowarzyszeniach*, Poznań 1997.
- The Code of Canon Law: a text and commentary*, ed. J. Coriden, T. Green, D. Heintschel, New York 1985.
- Tischner J., *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków 1992.
- Tokarczyk R., *Współczesne kultury prawne*, Kraków 2003.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 19 grudnia 2008 r. (III CZP 122/08), *Legalis*: 112754.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz. U. Nr 29, poz. 155 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. Nr 29, poz. 154 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej (Dz.U. Nr 41, poz. 324 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych (Dz.U. Nr 98, poz. 604 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1990 r. o partiach politycznych (Dz.U. Nr 54, poz. 312).
- Ustawa z dnia 29 grudnia 1989 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 75, poz. 444).
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. Nr 20, poz. 104 z późn. zm.).

-
- Wronkowska S., Ziemiński Z., *Zarys teorii prawa*, Poznań 1997.
- Wyrok NSA z dnia 18 października 2013 r. (I OSK 129/13), Legalis: 743773.
- Wyrok NSA z dnia 18 października 2013 r. (I OSK 1487/12), Legalis: 743772.
- Wyrok NSA z dnia 24 października 2013 r. (I OSK 1372/12), niepublikowany.
- Wyrok NSA z dnia 24 października 2013 r. (I OSK 1828/12), Legalis: 806801.
- Wyrok SN z 24 marca 2004 r. (IV CK 108/03), Legalis: 67840.
- Zarządzenia posynodalne Biskupa Kieleckiego*, red. D. Gącik, Kielce 2002.
- Zinoviev A., *Homo Sovieticus*, Boston 1985.